

ENVIRONMENT SHAPING
KSZTAŁTOWANIE ŚRODOWISKA

MONIKA BOGDANOWSKA

DSc PhD

Krakow University of Technology

Faculty of Architecture

e-mail: monika.bogdanowska@pk.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2227-2093>

ENVIRONMENTAL PROTECTION AND MANAGEMENT IN THE ‘TEKA’ PUBLICATIONS FROM THE ESTABLISHMENT OF THE PERIODICAL UNTIL THE ‘OUTBREAK OF SOLIDARITY’ (1967–1982)

OCHRONA I KSZTAŁTOWANIE ŚRODOWISKA
W PUBLIKACJACH „TEKI” Z LAT 1967–1982, OD ZAŁOŻENIA
CZASOPISMA DO „WYBUCHU SOLIDARNOŚCI”

ABSTRACT

This paper presents a selection of texts published in ‘Teka’ between 1967 and 1982 on environmental protection and management. Their authors were aware of various negative changes taking place around them, and demanded appropriate action to prevent them. This paper identifies several recurring themes in the earliest issues of ‘Teka’.

Keywords: environmental management, architecture and urban planning, climate change

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono wybór tekstów opublikowanych w „Tece” w latach 1967–1982, a poświęconych zagadnieniom związanym z ochroną i kształtowaniem środowiska. Autorzy byli świadomi najróżniejszych negatywnych zmian zachodzących w ich otoczeniu, wysuwali postulaty działań, które miały przeciwdziałać tym zjawiskom. W artykule wskazano kilka wątków powracających w najwcześniejszych numerach „Teki”.

Słowa kluczowe: kształtowanie środowiska, architektura i urbanistyka, zmiany klimatu

1. INTRODUCTION

Climate change, or global warming, are phenomena in which anthropogenic factors related to urbanization, industrialization, hydrological engineering, construction, agriculture and many others are indicated. These terms have emerged relatively recently. Earlier there was talk of nature conservation, ecology, or more broadly, the proper shaping of the environment. In 1969, the UN’s Secretary-General, U Thant, presented a report highlighting the global crisis triggered by

thoughtless transformation and abuse of natural environment (U Thant, 1969). The numerous risks mentioned by the author included chaotic urbanization, consumption of open space and resultant destruction of fauna and flora, lack of soil or water protection policies leading to degradation of arable land. The report also emphasized the detachment of rapid technical and technological development from nature. A call for joint action to prevent those phenomena contributed, on the one hand, to the development of new concepts such as ‘sustainable development’ and — on the

other — to the popularization of pro-environmental initiatives.¹

Purpose of the paper

The purpose of this study was to analyse whether and to what degree the problems of adverse climate change and adequate environmental management were addressed by authors publishing in the 'Teka' periodical in its initial years. It would be interesting to see what threats, if any, were already identified at that time and what remedies were proposed, or what was the response to social and economic changes taking place, which were particularly significant in a socialist country.

Method

The method used is the analysis of the articles found in the first editions of 'Teka Komisji Urbanistyki i Architektury' ('Urbanism and Architecture Files of the Polish Academy of Sciences Kraków Branch'). The papers selected for the analysis pertained to broadly understood environmental protection, the key topics being space management, preservation of greenery and open areas, recreation, protection of natural environment, etc. Discussed here are the articles that demonstrate interdisciplinary, interesting (or sometimes extraordinary) approach to the problems of environmental protection and management, arranged according to the subject and date of publication.

Scope

Even a cursory analysis of the articles made it possible to distinguish several main currents, not necessarily reflecting the subsequent division of 'Teka' into chapters. This, in turn, facilitated selection of papers. Defined period covered the earliest issues of the publication (from 1967 to 1982). The choice of such dividing line provides the greatest temporal distance and an interesting perspective for analysing how the phenomena taking place at the time and their consequences were perceived. It is also justified in the context of socio-political changes: from the first issue of 'Teka', which heralds a period of so-called 'little stabilization' (and can also be considered a kind of manifesto) to the 'outbreak of Solidarity', when the movement was allowed to speak directly about certain issues, to assess the times (rightly) past, to release the previously suppressed potential of the scientific circles. This time was also the turning point which closed the first sixteen years of 'Teka' and the period of clear (and even joyful) setting out its future course of action. The number of

articles published in the discussed period is 257, of which 55 were dealing with spatial and town planning, 42 with design and architecture, 26 with tourism and recreation, and 22 with landscape, environmental protection and ecology. The remaining papers addressed problems falling outside the scope of the present analysis (architectural research, history of architecture and town planning, conservation, military architecture and other).² This paper covers 34 articles, which account for 19% of the total number of analysed publications.

Literature review

Articles published in 'Teka' between 1967 and 1982 were analysed, their selection based on the subject matter of this study.

2. IN THE SEARCH FOR A NEW DOCTRINE

It is impossible not to mention the censorship in place for the first 20 years of the Publisher's existence. With the social and political contexts in mind, it is necessary to extract content, sometimes expressed in peculiar manifestos. The opening text of Juliusz Żórawski's 'Teka' evoking the new paradigm of 'involved architecture' can be considered such a manifesto. The author contrasts it with the architecture of the 19th century, aimed at bourgeois individualism, detached from social functions: *Never before in the history of the world has architecture (...) been involved on the side of the poor, on the side of the simple people* (Żórawski, 1967, p. 13). *Always and everywhere on earth and throughout history, architecture has behaved in an anti-social, disintegrating, divisive, differentiating and stuttering manner* (Żórawski, 1967, p. 14). Only socialism provided the opportunity for a change, thanks in part to the setting up projects based on one scheme, moving away from individualism and catering to the mighty of this world. However, the author's comprehensive review of forms, styles, and historical conditions leads him to — one might say — surprising conclusions that, from today's point of view, strike as much at the heart of modernity as a harsh critique of capitalism in the day and age of Peoples' political correctness. One thought recurs in the conclusion of the article: the highest hierarchical level of architecture's commitment today is to maintain the earth's natural balance at all costs and the resulting rigorous conservation of every scrap of land suitable for cultivation, and therefore food production. *Man is a constituent part of nature and should strive for (...) the sustainability of vegetation and animals ac-*

¹ In Communist Poland this was Polish Committee for the Protection of Human Environment established in 1970, which was later transformed into State Councils' Commission for the Protection of the Environment, and then into the State Environmental Protection Board.

² The statistics are a mere estimation — some articles are difficult to classify as they cover more than one subject or issue, e.g. the papers by Żórawski or Novák. The total number of publications does not include "news" section, obituaries, reports, etc.

companying us on the land (...) caring for the balance of nature on earth is the highest level of commitment of the architecture of modernity (Żórawski, 1967, p. 29). Balancing was intended to provide sustenance (in any case, that is how the author rationalized his arguments). However, underneath the packaging which aims at correctness, there is great concern for the future of an environment subjected to unprecedented — and growing — industrial anthropopression.

Zygmunt Novák speaks in a similar vein, calling in turn for ‘openness’ in architecture and prudence in urban-scale activities. He points to some negative examples of landscape transformation that should be avoided, first of all for the sake of man himself, who, after all, is the subject and meaning of architecture. What is this openness supposed to consist of? *Surrounding himself more and more tightly and finally exclusively with mechanical creation — a person suddenly feels himself in the absolute desert of the workbench and the macro-city, from which he escapes spontaneously to perhaps for a few hours, without any purpose to rejoice (...) in life itself, to ‘return to himself’ and to nature independent of him.* And he continues: (...) *the four elements are the nodes of life, and all matter, the material of landscape architecture, from everyone we must demand respect and love for them, as for the fatherland, which must be developed and transformed, never ruined* (Novák, 1967, p. 48).

By the mid-1960s, the effects of postwar social and civilizational transformations were clearly visible. For example, the form of the residential building is changing, becoming less of a workplace — a manufacturing workshop, where the family used to occupy a single room, in favour of a house that meets the various needs of family members and their sanitary requirements. This, in turn, causes a change in form, with the appearance of a basement in which the family lives as more floors are built and fitted out, already constructed with non-combustible materials (Rozporządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury z dnia 21 lipca 1961 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane budownictwa powszechnego, Dz.U. 1961 nr 38 poz. 196). Andrzej Basista notes this process, an obvious drive to improve living conditions, as a significant social phenomenon (Basista, 1967). Later publications also indicate other motivations: the desire to make the rural dwelling more like an urban dwelling, to detach, to dissociate from historically applied forms and solutions. On this wave, Wojciech Buliński calls for the typification of construction — the profitability of the solution grows with the number of buildings built, based on a modular system that gives the opportunity for flexible adaptation to specific functional requirements (Buliński, 1967).

Thus, in the realm of the idea of architecture, we see not only an interdisciplinary and deeply humanistic locating of phenomena, but also a call for development presently referred to as ‘sustainable development’. The peculiar attack on ‘19th-century individualism’ provides a base for meeting social needs, and in practice translates into a trend towards typification, which in the 1970s will result in ready-made catalogues of ‘optimal’ single-family houses.

3. SOCIAL CHANGE, SPATIAL CHANGE, URBAN PLANNING

Studies on urban planning were one of the regular chapters of the ‘Tekna’ since its inception. With the economic changes taking place, the issues were changing, new phenomena required the search for solutions. An awareness of these processes is clear in the texts. There is this poignant Zygmunt Novák’s text, where he writes about phenomena linked to the demographic explosion, the transition from an agricultural to an industrial economy, the concentration of human masses in macro-cities and expansive urbanization. This is particularly acute in the industrialized regions, which *destroy organic life all around, merging avalanche by avalanche into transcontinental chains and changing the globe’s landscape completely* (Novák, 1968, p. 7). The article is devoted to hydrological issues, the destruction generated by artificial water reservoirs, including the planned Czorsztyn Reservoir, described at the conference of the Association of Polish Architects SARP as *a wound that technology will inflict on the natural and cultural environment* (Novák, 1968, p. 10). This author draws a conclusion that is astonishing for a time of progress expressed by smokestacks: *Culturally, it (the role of the coal region) manifests itself as a classic focus of industry, where mechanical combustion raises as much objection as possible to the uneconomic use of a source of thermal energy* (Novák, 1968, p. 13).

The dangers of air pollution are explicitly addressed by Tadeusz Bartkiewicz, who describes the state of the air in industrialized regions as bordering on biological catastrophe (Bartkiewicz, 1968). Based on the examples of urban centres (Jaworzno, Oświęcim), the author proposes solutions to help limit the negative impact of industry on people, e.g., designating protection or even hazard zones (!) in local zoning plans. In a similar vein, Janusz Bogdanowski writes, indicating the need to develop landscape studies that will provide a basis for zoning peri-urban areas and designating degrees of protection: from reserve landscape to transformational landscape (Bogdanowski, 1968). There is also a proposal to base the development of urbanized areas on a settlement network system, which is a ‘flexible’

solution, adaptable to changing needs according to the development dynamics of the settlement unit: *The spontaneous organic development of urbanized zones has a character that deserves to be described as: spontaneous. (...) traditional planning and design methods are starting to fail here and cannot deliver the expected results. The reason for this is (...) the ineffectiveness of countering development dynamics with static arrangements, as well as the difficulty of forecasting in terms of the spontaneous, spatial development of the settlement network* (Bogdanowski, 1970, p. 36).

At the beginning of the 1970s, the negative phenomenon of dispersed building development became apparent: *Single-family houses of non-agricultural peasant population in overcrowded villages are built in complete dispersion as a result of which the road and electricity network is stretched incompressibly, but the hope of the author of the article that after twenty-five years the problem of urbanization of the surplus rural population will get on the right track* (Murczyński, 1970, p. 24) turned out to be vain.

Anticipating the growing demand for single-family housing, Waclaw Seruga presented designs for small-scale estates surrounded by greenery that were unusual at that time, like Widok-Zarzecze housing estate — one of the few of its kind built in Kraków, is mentioned. The rationale for such implementations remains the same — it is a form that: *is most in tune with the needs of the human psyche and is shaped in direct relation to the natural environment. These developments create a human-maintained atmosphere in the estates, tying the dwelling to the surrounding greenery* (Seruga, 1979, p. 96). It is (not explicitly) a voice raised against the then proliferating prefabricated housing estates, which, one could bitterly say, now appear comfortable and green in comparison to the contemporary apartment building.

Zbigniew Zuziak discusses the crisis of US cities caused by the migration of wealthy citizens to the suburbs. They are being replaced by less affluent social groups. The author describes the urban consequences of the process: urban sprawl, the emergence of polycentric structures, the decapitalization of historic inner city buildings, and the process of the wave transition from concentration, to urban deconcentration (Zuziak, 1981).

In 1981, the EMC Odra computer (Lessaer, 1981) was used to calculate optimal solutions for creating town centres. This allowed the researchers to analyse the so-called density zones of the target points and further to propose the optimal location of the functions using the example of the GOP centre in Tychy. This article is worth noting, as it only foreshadows the processes that are yet to come with the advancement of IT and then AI. This topic brings us closer to the contemporary idea of the 15-minute city, while point-

ing out that, from the point of view of the city, it is not always optimal to reduce the time it takes to deal with distance; on the contrary, the contemporary aim is to increase the length of stay or transition time. Modern shopping malls, particularly these located near transport and circulation centres, are an extreme, ultimately negative example that exploits the phenomenon of destination density.

It took only the intensification of the social protest that made itself known in Poland in the second half of 1980 for the issue of the environment in which man lives to become a fundamental political and social issue writes Piotr Zaremba (Zaremba, 1981, p. 43). Again, it is a kind of manifesto that is as much a summary of previous decades as it is a proposal for the future. The author identifies opportunities to avoid mistakes (e.g., over-concentration of activity in agglomerations) and ways to achieve green development of the country. Heading towards the end of this subsection, it is worth quoting a few of them, leaving one to reflect on where Polish urban planning is forty years after the article was written. Newly constructed housing estates must be a finished whole with all the necessary functions, the ‘building contractor’ must not be allowed to abandon a construction site immediately after the prefabricated elements are assembled. Zaremba puts forward demands for beauty, order and convenience, priority to the pedestrian traffic and the creation of a sense of security. He points to the use of existing building stock, including adaptations of old neighbourhoods. Zaremba rightly sees *failing to include the value of the natural environment in the economic settlement* as an impediment. This refers to the costs of environmental degradation caused by transport and production, and incurred on health and productivity as a result of prolonged exposure to harmful environments (Zaremba, 1981, p. 52). The demands made, as well as the diagnosis, remain as relevant today as ever, although the scale of the damage that has been done in the meantime is gigantic and generally irreversible.

4. TOURISM

A recurring theme of tourism organization is of interest. Writing about small towns, Zbigniew Wzorek pinpoints the economic and civilizational transformations associated with the automotive industry, seeing it as a life-saving convenience on the one hand, and the challenge of building new roads and necessary spatial transformations on the other. The author recognizes the potential inherent in motorization to develop tourism in localities experiencing depopulation and the collapse of small farms. In his opinion, it is advisable to develop a concept for a network of roads serving motorized tourism, included in development plans (Wzorek, 1968).

Writing about factors shaping architecture, Andrzej Basista mentions some, including climate, but points out that, after all, it is filtered by human personality, so it is not the climate, but the human being *who, knowing its requirements, tries to make the most purposeful building, the one that functions most efficiently in this climate, that shapes a given building* (Basista, 1969, p. 15). A sentence whose message could be considered trivial turned out to be a rejected truth — the post-war economic boom, the era of cheap fossil fuels, was precisely the period when architecture showed how much it disregarded the climate by guaranteeing thermal comfort in glazed buildings at all latitudes. The effects of this thinking continue to this day.

The observed population boom, the expansion of industry and transport, the development of new areas were all stimulating the search for solutions that could provide adequate protection for nature, the landscape what is emphasized, also serves man through tourism and recreation. Hence the concept of landscape parks as described in 'Teka' by the team of authors instead of developing already existing settlements, to introduce a system of interconnected areas that provide greater diversity while reducing overcrowding of popular places (Novák et al., 1970).

An important aspect of tourism development is accessibility. The authors publishing in 'Teka' make it clear that the means of transport (railway, bicycle, bus, or feet) must take into account the needs of the tourist and the 'capacity' of the destination, which was already becoming an issue at the time. Goetel writes about the importance of the Sudeten Carpathian Road on the eve of the creation of the national parks that were nested on it: *[Backpackers] complaining rightly today about the flooding (of the area) by visitors, as that is what the mass of people overflowing in the buses should be called, will gain, thanks to the Sudeten Carpathian Road, facilities for getting to points of interest in the foothills of the attractive mountain areas* (Goetel, 1971, p. 13).

Andrzej Skoczek, on the other hand, proposes so-called circular communication loops by type of tourism (qualified, mass sports, residential leisure and sightseeing tourism). Such a solution would promote the revitalization of certain areas and stimulate sustainable development and landscape protection (Skoczek, 1968). Skoczek returned to the subject in later years, calling for measures to be taken to thoughtfully organize the expected tourism (Skoczek, 1978).

In a twenty-year perspective, interest in 'weekly' recreation was predicted to increase several-fold. Hence the idea of a 'New Recreation Area' which, by protecting the most valuable areas, will ensure the dispersal of visitors. Zbigniew Kamiński proposes four types of centres. The first would be created

from abandoned, often historic, country houses. An interesting proposal is to link the centres to hobby activities, by organizing workshops in carpentry, pottery or horse-riding. A good standard of housing was to be provided, of course, but with the proviso that elements alien to the rural environment were kept to a minimum (Kamiński, 1978). It is worth appreciating attempts to link these developments with the need to protect the countryside, landscape and historic substance. It is even a thoroughly modern approach at a time when we are striving to adapt existing structures judiciously.³ Another attempt to protect at least some areas is the proposal to route some hiking trails around Kraków. Numerous arguments were collected, pointing out the need to separate the settlement network and communication from the pedestrian routes, which should guarantee peace, tranquillity and beautiful views. This is another tourism-related offer aimed at protecting the most valuable areas (Solska-Boratyńska, Boratyński, 1979).

Zygmunt Mieszkowski's article is devoted to the optimal programming of leisure centres, taking into account human needs and environmental protection, with the author discussing various needs of users. This is another publication in 'Teka' that discusses the theme, as we would say today, of sustainable tourism (Mieszkowski, 1980).

Various authors have written about how to shape leisure zones, and it is worth noting an article that goes beyond the southern regions of the country and deals with the lake districts. The author refers to the so-called loops proposed earlier by Skoczek, pointing to the ever-increasing tourism activity and the need for conscious, thoughtful creation of tourism services in the region (Piniński, 1981).

5. LANDSCAPE

Analysing the spatial layouts of Spiš villages, Andrzej Solecki writes about modernized planning, both of settlements and buildings, indicating that the new landscape that will be created as a result of these transformations will be sustainable. We are talking about conscious and consistent transformations directed at adapting old agriculture and lifestyles to new needs (Solecki, 1969). However, Ewa Szymańska notes the 'shabbiness' of the Podtatrze landscape. Her publication was based on surveys and interviews. The results are surprising: apart from a (small) group of state contractors declaring a programmatic break with tradition, all

³ Presently, the basis for mitigating climate change is the principle 'repair, re-use and recycle', Cf. 'Betonowa płyta po raz drugi unosi się w powietrzu' / 'Concrete Slab Floats in the Air Again' — Kinga Zemła's interview with Erik Steberg, *Autoportret*, 4(83) 2023, pp. 2–9.

others are in favour of appealing to historical forms. The 'shabbiness' itself is mainly due to a lack of care in the finishing of the building and its surroundings. Deficiencies in expertise and the poor taste of builders affect the negative transformation of a picturesque and tourist-attractive region (Szymańska, 1978). A similar problem is signalled by Szubert, who points out the custom of unfinished façades on rural buildings and — here the other extreme — the tendency to give façades a distinctive form by introducing different materials embedded in the plaster (ceramic cullet, mirrors) or peculiar painting decorations. The author describes the phenomenon of over-investment in country houses — excess space that is not being used, an uneconomical solution, but one that is important to emphasize the prestige of the owner. The revival of the new-build movement is leading to the displacement of traditional rural buildings, and the negative side is the unification of houses whose forms do not relate in any way to the traditions of the region (Szubert, 1978). The issue of the proper development of the Podhale area, the care for the form of new buildings, recurs repeatedly in articles (e.g., Setkowicz and Trojanowski, 1981, Obrochta, 1981).

6. ENVIRONMENTAL PROTECTION, ECOLOGY

In the group of publications dealing with the dynamics and consequences of economic change, it is worth highlighting a comprehensive study linking sociological, demographic and economic issues with nature conservation and proper resource management. Writing about socio-demographic research for spatial planning in the Carpathian region, Stanisław Murczyński notes: *It already seems to be a non-refutable fact that horned cattle reared under meadow-grazing conditions give milk much healthier for the human body than cattle reared under closed barn conditions and with feed far from natural. The problem of what effects a significant expansion of cattle breeding under mountain pasture conditions would have on social hygiene also seems to be of interest* (Murczyński, 1971, p. 44). Writing about Kraków's royal mills, Jan Rączka gives a sad summary — after a glorious past, the water network had been devastated as if water was no longer needed: *In 1976, the last royal mill was demolished, fragments of the millstream were put into the sewerage system (...) the troughs were covered with rubbish leading to whole groups of old trees withering away. There is a progressive (...) eradication of the natural water network by putting it into sewers* (Rączka, 1978, 1979, p. 26). Nowadays, the problem of water scarcity is becoming more acute and affects not only Kraków or even urban centres, but the entire country in general. Revival of the water network is hardly probable due

to the existing buildings and infrastructure, but a lot is being said about the need for blue-green infrastructure.

In the 1970s, the problem of insufficient nature conservation grew. In Kraków, it is a time of environmental disaster due to the steel industry, the expansion of the city and gas emissions. Despite increasing environmental pressures, greenery continues to decline: *[In Kraków] the area of green space in relation to the area of the whole city was about 50% in 1860 and a century later, i.e., in 1960, as little as 6%* (Bartkowicz, Bartkowicz, 1979). The authors' research showed that the land acquired after the removal of greenery is used in a wasteful manner (building sites, landfills, temporary halls, etc.), incompatible with the today's concept of sustainable development.

A novelty, partly linked to tourism, is the theme of cycle routes. Jerzy Gajewski cites examples of countries with developed automotive sector, where the phenomenon of obstruction of transport systems in city centres is observed (Gajewski, 1980). Studies of mobility demand show that it can be met by bicycles, provided, however, that traffic safety is ensured. The author calls for the construction of cycling infrastructure, correctly predicting that it will be a good support for urban transport systems.

Of interest to a contemporary audience is an article on morphotic architecture. Zbigniew Piniński puts forward theses, the accuracy of which is borne out by contemporary problems associated with the entire spectrum of climatic issues, writing, among other things, about the 'life cycle' of a building and the burden that construction waste places on the environment. Even more so: *it is predicted that the amount of architectural scrap will increase in a manner, generally proportional to the growth of our civilization, because the faster the technical and civilizational development progresses, the faster the extinction of the use value of architectural objects and eventually their scrapping come* (Piniński, 1981). It is an apt observation that the construction industry is one of the most resource-intensive, which, with the constant population growth and building new structures, is becoming a challenge. The answer to these problems is to be found in morphotic architecture — susceptible to change and self-adaptation (e.g., rearranging partition walls) so that the functions of a building can be modified, rather than demolishing it and erecting a new one.⁴ The author points to the need to recover and safely scrap building materials and to avoid non-recyclable materials (e.g., reinforced concrete and glass). The demand for self-controlled equipment (photoelectric

⁴ A concept implemented by the Hansens in housing estates e.g., in Lublin, allowing flats to be combined as the family needs. However, this idea was not continued in any wider application.

cells controlling cranes, air conditioning, water intake, etc.) is also surprising. Such solutions were already known in the West (e.g., in military facilities). The author also writes about green (automatic) houses are buildings *with a closed loop of parts of energy and matter, deriving an essential allocation of energy from solar radiation and their own internal anabolic processes* (Piniński, 1981, p. 108).

Celadyn's article on green roofs is innovative (Celadyn, 1981). Describing various considerations for the solutions used, the author points to the expected increase in popularity of such roofs, due to land prices, beneficial climate effects and energy savings. Today, the 'fifth facade', thanks to the possibility of a bird's-eye view of any location, has perhaps become more important than the facade.

7. CONCLUSIONS

The temporal distance makes it possible to assess objectively messages contained in the publications and appreciate the comprehensiveness and knowledge of the authors. From the very beginning, 'Teką' postulated rational space management and respect for natural environment, which are probably among the core issues discussed. On the other hand, we must realize that at the time automation or the construction of large estates enjoyed public support. It was therefore necessary to weigh up words so as not to end up labelled a 'brakeman', hence an important component of the articles is to emphasize the rationality of the proposed measures. There are therefore no calls for the protection of nature as such, but there are proposals to preserve areas of natural value for after-work recreation. Instead of the protection of old, rural buildings, one writes about the creation of tourist facilities.⁵ Today,

in the era of extensive climate changes, we would say that the architects of the time encouraged 'reuse' — an important component of mitigation efforts.⁶

When in 1969, the UN for the first time identified the threats posed by transformation of natural environment, Polish architects and town planners had already had been addressing these problems. The analysis of the papers published in 'Teką' proves, that even though the Iron Curtain hindered knowledge sharing and contacts with Western colleagues Polish academics were aware of the adverse human impact on environment. Not only did they propose comprehensive and creative solutions and actions which, after decades, have proven right, but also seized the first moment of political thaw to establish the Polish Ecological Club (1980). It is not an exaggeration to say that the majority of the papers has not lost, but even gained more relevance today. Numerous problems highlighted at that time have intensified, leading to adverse consequences envisaged by the authors, such as rapid spreading of urban areas or irresponsible attitudes of developers. Despite all the effort put in the development of the Polish concepts in this area, the protection and conservation of nature today is illusory. The surroundings of the artificial lake in Czorsztyn — *a wound inflicted on nature* — whose beauty we have admired for years, have recently turned into a huge construction site being chaotically filled up with more and more buildings offering apartments for rent.

Defining the central message from the analysed texts, it is call for common sense, respect for one's resources and a broader, contextual view of the phenomena taking place around. We are left with sad observation: it is a pity that this knowledge was put into practice to such a limited extent.

⁵ An example of this was the relocation of a set of shepherd's huts to Jurgów with facilities adapted to a residential function, albeit with varying degrees of comfort.

⁶ A common thought is that 'all green buildings have already been built' — we should make proper use of existing building stock rather than creating new facilities. The construction industry is responsible for nearly half of the greenhouse gases emitted by humans.

1. WSTĘP

Zmiany klimatu czy globalne ocieplenie to zjawiska, w których wskazuje się czynniki antropogeniczne związane z urbanizacją, uprzemysłowieniem, inżynierią hydrologiczną, budownictwem, rolnictwem i innymi. Terminy te pojawiły się stosunkowo niedawno. Wcześniej mówiono o ochronie przyrody, o ekologii czy szerzej o właściwym kształtowaniu środowiska. W 1969 roku sekretarz generalny ONZ, Sithu U Thant, przedstawił raport, w którym zwrócił uwagę na światowy kryzys, do jakiego prowadzi bezrefleksyjne przekształcanie i niszczenie środowiska naturalnego (U Thant, 1969). Pośród licznych czynników ryzyka autor wymienił: chaotyczną urbanizację, zabudowę terenów zielonych, otwartych, a tym samym przyczynianie się do zaniku różnych form fauny i flory, brak ochrony gleby czy wody, skutkujące niszczeniem ziemi uprawnej. Istotny jest też, wytknięty w raporcie, brak powiązania między szybkim postępem technicznym i technologicznym a środowiskiem. Wezwanie do podjęcia współpracy w celu przeciwdziałania tym zjawiskom przyczyniło się z jednej strony do wykrystalizowania pojęć takich jak „rozwój zrównoważony”, z drugiej — do upowszechnienia ruchów proekologicznych⁷.

Cel pracy

Celem pracy jest przeanalizowanie, czy i w jakim zakresie problematyka niekorzystnych zmian środowiska i jego prawidłowego kształtowania była poruszana przez autorów publikujących w „Tece” w pierwszych latach funkcjonowania czasopisma. Interesujące jest prześledzenie, czy i jakie podówczas dostrzegano zagrożenia oraz jakie remedia proponowano, jak reagowano na zachodzące — szczególnie silne w socjalistycznym państwie — przemiany społeczne i gospodarcze.

Metoda

Jako metodę przyjęto przegląd artykułów zamieszczonych w pierwszych wydaniach „Teki”. Ich wyboru dokonano pod kątem szeroko pojmowanej kwestii ochrony środowiska, a więc prawidłowego gospodarowania przestrzenią, zachowania terenów otwartych, rekreacji, ochrony przyrody i innych. Tą metodą zdefiniowano tematykę kluczowych wątków, które pojawiają się w publikacjach. Do celów niniejszego omówienia wybrano artykuły, które w sposób interdyscyplinarny, interesująco (a nawet zaskakująco) przedstawiają problematykę ochrony i kształtowania

środowiska. Kolejność ich omówienia oparta jest na tematyce wątku i dacie publikacji.

Zakres

Już pobieżna analiza artykułów pozwoliła na wyróżnienie kilku głównych nurtów, niekoniecznie odzwierciedlających późniejszy podział na rozdziały „Teki”. To z kolei ułatwiło dobór omawianych publikacji. Wybrany okres objął najwcześniejsze numery wydawnictwa (od 1967 do 1982 roku). Dobór takiej cezury daje największy dystans czasowy oraz interesującą perspektywę analizy tego, jak postrzegano zachodzące podówczas zjawiska oraz ich konsekwencje. Ma on również uzasadnienie w kontekście przemian społeczno-politycznych: począwszy od pierwszego numeru „Teki”, który wieszczy okres tak zwanej „małej stabilizacji” (może również być uznany za swoisty manifest środowiska) do „wybuchu Solidarności”, kiedy o pewnych sprawach można było mówić wprost, ocenić czasy (słusznie) minione, uwolnić tłumiony wcześniej potencjał środowiska. Czas ten był również cezurą zamykającą pierwsze szesnaście lat „Teki” oraz jasnego (a nawet radosnego) wytyczenia kierunków dalszych działań. W omawianym okresie opublikowanych zostało łącznie 257 artykułów, w tym zagadnieniom planowania przestrzennego i urbanistyki poświęcono 55, projektowaniu i architekturze 42, turystyce, rekreacji 26, zaś zagadnienia związane z krajobrazem, ochroną przyrody i ekologią stanowiły tematykę 22, pozostałe poświęcone były tematyce będącej poza obszarem niniejszej analizy (badania architektoniczne, historia urbanistyki i architektury, konserwacja, architektura militarna i inne)⁸. W niniejszym opracowaniu omówiono 34 artykuły, co stanowi 19% ogólnej liczby publikacji będących przedmiotem analizy.

Przegląd literatury

Analizie poddano artykuły publikowane w „Tece” w latach 1967–1982, ich dobór wynika z tematyki niniejszego opracowania.

2. W POSZUKIWANIU NOWEJ DOKTRYNY

Nie sposób nie wspomnieć o cenzurze obowiązującej przez pierwsze 20 lat istnienia Czasopisma. Mając w pamięci konteksty społeczne i polityczne, trzeba wyluskiwać treści, czasem wyrażone w swoistych manifestach. Za taki właśnie manifest uznać można otwierający „Tekę” tekst Juliusza Żórawskiego,

⁷ W PRL był to powołany w 1970 roku Polski Komitet Ochrony Środowiska Człowieka, później przekształcony w Komisję Ochrony Środowiska Rady Państwa, a następnie w Państwową Radę Ochrony Środowiska.

⁸ Jest to statystyka orientacyjna — niektóre artykuły trudno przypisać jednoznacznie, gdyż obejmują dwa lub więcej zagadnień, jak na przykład teksty Żórawskiego czy Nováka. W całkowitej liczbie publikacji nie ujęto not z kroniki, nekrologów, sprawozdań i innych.

przywołujący nowy paradygmat „architektury zaangażowanej”. Autor przeciwstawia jej architekturę XIX stulecia, nakierowaną na burżuazyjny indywidualizm, oderwaną od społecznych funkcji: *Nigdy dotychczas w historii świata architektura (...) nie była zaangażowana po stronie ludzi biednych, po stronie prostaków* (Żórawski, 1967, s. 13). *Zawsze i wszędzie na całej ziemi i w ciągu całej historii, architektura zachowywała się antyspołecznie, dezintegracyjnie, dzieląco, różnicująco i jątrząco* (Żórawski, 1967, s. 14). Dopiero socjalizm dał możliwość zmiany, między innymi dzięki schematyzacji projektów, odejściu od indywidualizmu i zaspokajania możliwych tego świata. Jednak wszechstronny przegląd form, stylów, uwarunkowań historycznych, dokonany przez autora prowadzi go do — rzecz można — zaskakujących wniosków, które z dzisiejszego punktu widzenia trafiają tak w sedno współczesności, jak ostra krytyka kapitalizmu w dobie peerelowskiej poprawności politycznej. W zakończeniu artykułu powraca jedna myśl: *Najwyższym hierarchicznie szczeblem zaangażowania architektury w dniu dzisiejszym jest utrzymanie za wszelką cenę równowagi przyrodniczej na ziemi i wynikająca z tego rygorystyczna oszczędność każdego skrawka gruntu nadającego się do uprawy, a więc produkcji żywności; Człowiek jest częścią składową przyrody i powinien dążyć do tego, by (...) zrównoważony był rozwój roślinności i zwierząt nam na ziemi towarzyszących (...) dbałość o równowagę przyrodniczą na ziemi jest najwyższym szczeblem zaangażowania architektury współczesności* (Żórawski, 1967, s. 29). Równoważenie miało na celu zapewnienie wyżywienia (w każdym razie tak autor racjonalizował swą argumentację). Jednak pod poprawnościowym opakowaniem widać ogromną obawę o przyszłość środowiska naturalnego poddanego niespotykanej wcześniej — i narastającej — przemysłowej antropopresji.

Zygmunt Novák wypowiada się w podobnym duchu, apelując z kolei o „otwartość” architektury i rozwagę w działaniach w skali urbanistycznej. Wskazuje negatywne przykłady przekształcania krajobrazu, których unikać należy, przede wszystkim dla dobra samego człowieka, który przecież jest podmiotem i sensem architektury. Na czym ta otwartość ma polegać? *Otoczywszy się coraz szczelniej i wreszcie wyłącznie tworzeniem mechanicznym — człowiek czuje się nagle w absolutnej pustyni warsztatu pracy i makromiasta, z której ucieka spontanicznie, by bodaj na parę godzin, bez żadnego celu radować się (...) samym życiem, by „wrócić do siebie” i do niezależnej od niego natury.* I dalej: (...) *4 żywioły są węglami życia, a cała materia — tworzywem architektury krajobrazu, od każdego żądać trzeba dla nich szacunku i miłości, jak dla ojcowizny, którą trzeba rozwijać i przekształcać, nigdy nie rujnując* (Novák, 1967, s. 48).

W połowie lat 60. XX wieku wyraźnie widoczne były efekty powojennych przemian społecznych i cywilizacyjnych. Zmieniała się na przykład forma budynku mieszkalnego, który stał się w mniejszym stopniu miejscem pracy — warsztatem produkcyjnym, gdzie rodzina zajmowała jedną izbę, na rzecz domu zaspokajającego różne potrzeby członków rodziny, spełniającego wymogi sanitarne. To z kolei spowodowało zmianę formy, pojawiła się piwnica-suterena, w której rodzina bytuje w miarę budowy i wyposażania kolejnych kondygnacji, wznoszonych już z materiałów niepalnych⁹. Andrzej Basista odnotowuje ten proces, oczywiście dążenie do poprawy warunków życia, jako istotne zjawisko społeczne (Basista, 1967). Późniejsze publikacje wskazują też inne motywacje: chęć upodobnienia mieszkania do miejskiego, odcięcie od stosowanych historycznie rozwiązań. Na tej fali Wojciech Buliński apeluje o typizację budownictwa — opłacalność rośnie wraz liczbą budowanych obiektów, opartych o system modułarny, dając szansę na elastyczne dostosowanie do wymogów funkcjonalnych (Buliński, 1967).

W sferze idei architektury widzimy nie tylko interdyscyplinarne i głęboko humanistyczne lokowanie zjawisk, ale też wołanie o rozwój, który dziś nazywamy zrównoważonym. Swoisty atak na „XIX-wieczny indywidualizm” daje podglebie dla zaspokojenia potrzeb społecznych, a w praktyce przekłada się na trend typizacji, który w latach 70. zaowocuje gotowymi katalogami „optymalnych” domów jednorodzinnych.

3. ZMIANY SPOŁECZNE, ZMIANY PRZESTRZENI, URBANISTYKA

Opracowania poświęcone urbanistyce stanowiły zawsze jeden ze stałych rozdziałów „Teki”. Wraz z przemianami gospodarczymi zmieniała się problematyka, nowe zjawiska wymagały rozwiązań. W tekstach czytelną jest świadomość tych procesów. Przejmujący jest tekst Zygmunta Nováka, w którym pisze on o eksplozji demograficznej, przechodzeniu z gospodarki rolniczej w przemysłową, koncentracji mas ludzkich w makromiastach i ekspansywnej urbanizacji. Jest to szczególnie dotkliwe w regionach uprzemysłowionych, które *niszczą wokół życie organiczne, łącząc się lawinowo w transkontynentalne łańcuchy i zmieniając zupełnie już wyraźnie krajobraz globu* (Novák, 1968, s. 7). Artykuł jest poświęcony kwestiom hydrologicznym, zniszczeniom generowanym przez sztuczne zbiorniki wodne, w tym planowany Czorsztyński, określony

⁹ Zgodnie z Rozporządzeniem Przewodniczącego Komitetu BUA z dnia 21.07.1961 roku w sprawie warunków technicznych budynków mieszkalnych, gdzie wskazano na stosowanie materiałów niepalnych (Dz.U. nr 36, poz. 196).

podczas konferencji SARP *raną, którą technika zada środowisku przyrodniczemu i kulturowemu* (Novák, 1968, s. 10). Tenże autor wysuwa wnioski zadziwiający jak na czasy postępu wyrażanego przez dymiące kominy: *W ujęciu kulturowym przejawia się ona (rola regionu węglowego) jako klasyczne ognisko przemysłu, w którym spalanie mechaniczne budzi jak największe zastrzeżenia nieekonomicznego wykorzystywania źródła energii cieplnej* (Novák, 1968, s. 13).

Do zagrożeń związanych z zanieczyszczeniem powietrza odnosi się Tadeusz Bartkiewicz, określając stan powietrza w regionach uprzemysłowionych jako graniczący z katastrofą biologiczną (Bartkiewicz, 1968). Opierając się na przykładach ośrodków miejskich (Jaworzno, Oświęcim) autor proponuje rozwiązania, które pomogą ograniczyć negatywne oddziaływanie przemysłu, np. wyznaczanie stref ochronnych, a nawet stref zagrożenia (!) w planach miejscowych. W podobnym duchu pisze Janusz Bogdanowski, wskazując potrzebę opracowywania studiów krajobrazowych, które dadzą podstawę do strefowania obszarów podmiejskich oraz wyznaczenia stopni ich ochrony: od krajobrazu rezerwatowego po transformacyjny (Bogdanowski, 1968). Pojawia się też propozycja oparcia rozwoju obszarów zurbanizowanych o układ sieci osiedleńczych, stanowiących rozwiązanie „elastyczne”, adaptowalne do zmieniających się potrzeb, zgodnie z dynamiką rozwoju jednostki osiedleńczej: *Samorzutny organiczny rozwój stref urbanizowanych ma charakter, który zasługuje na określenie mianem: żywiołowego. (...) tradycyjne metody planowania i projektowania zaczynają tu zawodzić i nie mogą przynosić spodziewanych rezultatów. Przyczyną tego jest (...) nieskuteczność przeciwstawiania się dynamice rozwojowej statycznymi ustaleniami, jak również trudność prognozowania w zakresie spontanicznego, przestrzennego rozwoju sieci osiedleńczej* (Bogdanowski, 1970, s. 36).

Na początku lat 70. uwidacznia się negatywne zjawisko rozproszenia zabudowy: *Domy jednorodzinne ludności nierolniczej pochodzenia chłopskiego w przedludnionych wsiach buduje się w zupełnym rozproszeniu, wskutek czego rozciąga się niepomierne sieć drogową i elektryczną*. Płonna okazała się jednak nadzieja autora artykułu, że po 25 latach *problem urbanizacji nadwyżek ludności wiejskiej wejdzie na właściwe tory* (Murczyński, 1970, s. 24).

Wacław Seruga przewidując rosnące zapotrzebowanie na budownictwo jednorodzinne przedstawia nietypowe — jak na owe czasy — projekty osiedli o niewielkiej zabudowie w otoczeniu zieleni, jest to na przykład osiedle Widok-Zarzecze, jedno z niewielu tego typu zrealizowanych w Krakowie. Uzasadnienie dla takich realizacji pozostaje niezmiennie, jest to forma, która: *najbardziej odpowiada potrzebom*

psychiki ludzkiej, jest kształtowana w bezpośrednim powiązaniu ze środowiskiem naturalnym. Zabudowa ta tworzy w osiedlach klimat utrzymany w skali człowieka, wiąże mieszkanie z otaczającą zielenią (Seruga, 1979, s. 96). Jest to (nie wprost) oskarżenie przeciwko pleniącym się podówczas osiedlom z wielkiej płyty, które — rzecz można z goryczą — dziś jawią się jako komfortowe i pełne zieleni wobec współczesnej zabudowy „apartamentowej”.

Zbigniew Zuziak omawia kryzys miast amerykańskich spowodowany migracją zamożnych obywateli na przedmieścia. W ich miejsce wchodzi warstwy uboższe. Autor opisuje konsekwencje urbanistyczne procesu: rozlewanie się miast, powstawanie struktur policentrycznych, dekapitalizację historycznej zabudowy śródmiejskiej oraz proces falowego przechodzenia od koncentracji do dekoncentracji miast (Zuziak, 1981).

W roku 1981 do obliczeń optymalnych rozwiązań kreowania centrów miast wykorzystano komputer EMC Odra (Lessaer, 1981). Pozwoliło to badaczom przeanalizować tak zwane strefy zagęszczenia punktów docelowych, a dalej — zaproponować optymalną lokalizację funkcji na przykładzie centrum GOP w Tychach. To zapowiedź możliwości, które nadejdą wraz z postępowaniem IT, a potem AI. Temat ten przybliżył nas do idei miasta 15-minutowego, przy czym skrócenie czasu na załatwienie konkretnej sprawy nie zawsze jest optymalnym rozwiązaniem. Negatywnym przykładem wykorzystującym zjawisko zagęszczenia punktów docelowych są współczesne galerie handlowe, szczególnie te lokowane przy centrach komunikacyjnych.

Trzeba było dopiero nasilenia społecznego protestu, który dał o sobie znać w Polsce w drugiej połowie 1980 roku, aby sprawa środowiska, w którym żyje człowiek stała się podstawowym zagadnieniem politycznym i społecznym — pisze Piotr Zaremba (1981, s. 43). Autor wskazuje szanse na uniknięcie błędów (na przykład nadmiernej koncentracji aktywności w aglomeracjach) oraz sposoby osiągnięcia ekologicznego rozwoju państwa. Zmierając ku zakończeniu tego podrozdziału warto przytoczyć kilka z nich, pozostawiając refleksję nad tym, w jakim punkcie znalazła się polska urbanistyka po 40 latach od powstania artykułu. Nowo budowane osiedla muszą stanowić skończoną całość z niezbędnymi funkcjami, nie można pozwalać by „wykonawca budowlany” porzucał budowę niezwłocznie po zmontowaniu prefabrykowanych elementów. Zaremba stawia postulaty piękna, ładu oraz wygody, pierwszeństwa ruchu pieszego oraz kreowania poczucia bezpieczeństwa. Wskazuje na wykorzystywanie istniejących zasobów budowlanych, w tym adaptację starych dzielnic. Jako przeszkodę — jakże trafnie — autor dostrzega *nie-*

uwzględnianie w rozrachunku gospodarczym wartości środowiska naturalnego. Dotyczy to kosztów degradacji środowiska, wywołanych przez transport i produkcję, a poniesionych na zdrowiu i wydajności pracy w wyniku długotrwałego przebywania w szkodliwym środowisku (Zaremba, 1981, s. 52). Przedstawione postulaty, jak również diagnoza, pozostają do dziś jak najbardziej aktualne.

4. TURYSTYKA

Interesującym wątkiem jest powracający temat organizacji ruchu turystycznego. Zbigniew Wzorek zwraca uwagę na przemiany gospodarcze i cywilizacyjne związane z motoryzacją, widząc w niej tak ułatwienie, jak i wyzwanie dla niezbędnych przemian przestrzennych. Autor dostrzega tkwiący w motoryzacji potencjał rozwoju turystyki w miejscowościach doświadczających depopulacji i zapaści małych gospodarstw rolnych. Jego zdaniem wskazane jest opracowanie koncepcji sieci dróg służących turystyce samochodowej, ujętych w planach zagospodarowania (Wzorek, 1968).

Pisząc o czynnikach kształtujących architekturę, Andrzej Basista wymienia klimat, ale zaznacza, że przecież jest on filtrowany przez osobowość człowieka, *który znając jego wymogi stara się zrobić budowlę najbardziej celową, najbardziej sprawnie w tym klimacie funkcjonującą, dany obiekt kształtuje* (Basista, 1969, s. 15). Zdanie, które wydawać by się mogło banalne, okazało się prawdą odrzuconą — powojenny boom gospodarczy, era tanich paliw kopalnych, była właśnie okresem, gdy architektura pokazywała, jak bardzo z klimatem się nie liczy, gwarantując komfort termiczny w przeszklonych budynkach pod wszystkimi szerokościami geograficznymi. Skutki tego myślenia trwają do dziś.

Wyż demograficzny, rozwój przemysłu i transportu, zabudowa nowych terenów, to stymulacja do poszukiwania rozwiązań, które mogłyby zapewnić odpowiednią ochronę przyrodzie, ale także służyć człowiekowi poprzez turystykę i rekreację. Stąd koncepcja parków krajobrazowych. Zamiast rozwoju już istniejących miejscowości, zaproponowano wprowadzenie systemu powiązanych z sobą obszarów, które zapewnią większą różnorodność, a równocześnie ograniczą przeciążenie miejsc popularnych (Novák i in., 1970).

Istotnym aspektem rozwoju turystyki jest komunikacja. Autorzy wskazują, że forma transportu (kolej, rower, autobus czy ruch pieszy) musi uwzględniać potrzeby turysty oraz „pojemność” destynacji, co już podówczas stawało się problemem. O znaczeniu drogi sudecko-karpackiej w przededniu utworzenia nanizanych na nią parków narodowych pisze Goetel:

Turyści „plecakowi” narzekający dzisiaj słusznie na zalanie (okolic) przez zwiedzających, gdyż tak należy nazwać masę ludzką przelewającą się w autobusach, uzyskają dzięki drodze sudecko-karpackiej udogodnienia w dostawaniu się do punktów leżących u podnóża atrakcyjnych okolic górskich (Goetel, 1971, s. 13).

Andrzej Skoczek proponuje z kolei tak zwane pętle komunikacji kołowej z podziałem na typy turystyki (kwalifikowana, sportów masowych, wypoczynku pobytowego i turystyki krajoznawczej). Takie rozwiązanie sprzyjałoby ożywieniu niektórych obszarów, a także stymulowało zrównoważony rozwój i ochronę krajobrazową (Skoczek, 1968). Autor w późniejszych latach wraca do tematu, apelując o podjęcie działań na rzecz przemyślanej organizacji spodziewanej turystyki (Skoczek, 1978).

Przemiany zachodzące na wsi, prowadzące — już w widoczny sposób na początku lat 70. — do dewastacji środowiska i krajobrazu zachęcały do stawiania propozycji ograniczania negatywnych zjawisk poprzez przeznaczanie kolejnych terenów na potrzeby rekreacji. W perspektywie 20 lat przewidywano kilkukrotny wzrost zainteresowania rekreacją „cotygodniową”. Stąd i pomysł „Nowej Rekreacji”, która chroniąc najcenniejsze obszary zapewni rozproszenie odwiedzających. Zbigniew Kamiński proponuje cztery typy ośrodków. Pierwszy tworzony byłby z opuszczonych, często zabytkowych, wiejskich domów. Ciekawym postulatem jest powiązanie ośrodków z działalnością hobbystyczną, poprzez organizację warsztatów stolarskich, garncarskich czy jazdy konnej. Dobry standard mieszkalny miał być oczywiście zapewniony, ale z zastrzeżeniem ograniczenia do minimum elementów obcych środowisku wiejskiemu (Kamiński, 1978). Warto docenić próby powiązania tych zjawisk z potrzebą ochrony wsi, krajobrazu i historycznej substancji. Jest to wręcz podejście na wskroś nowoczesne w czasach, gdy dążymy do roztropnego adaptowania istniejących już struktur¹⁰. Kolejną próbą ochrony przynajmniej niektórych obszarów jest propozycja wytyczenia szlaków pieszej turystyki w okolicach Krakowa. Zebrano liczne argumenty, wskazując potrzebę oddzielenia sieci osadniczej i komunikacji od szlaków pieszych, które powinny gwarantować spokój, ciszę i piękne widoki. Jest to kolejna oferta związana z turystyką, nakierowana na ochronę najcenniejszych obszarów (Solska-Boratyńska, Boratyński, 1979).

Zagadnieniem optymalnego programowania ośrodków wypoczynkowych, uwzględniających potrzeby

¹⁰ Dziś mówimy o zasadzie: repair, re-use i recycle jako podstawie działań na rzecz mitygacji zmian klimatu. Zob. np. „Betonowa płyta po raz drugi unosi się w powietrzu” — rozmowa Kingi Zemły z Erikiem Stebergiem, *Autoportret*, 4(83), 2023, s. 2–9.

człowieka i ochronę środowiska, poświęcony jest artykuł Zygmunta Mieszkowskiego, przy czym autor uwzględnia różne potrzeby użytkowników. To kolejna publikacja w „Tece” mierząca się z tematem turystyki — określanej dzisiaj mianem — zrównoważonej (Mieszkowski, 1980).

O tym, jak kształtować strefy wypoczynku piszą różni autorzy. Warto odnotować artykuł wychodzący poza południowe regiony kraju, który dotyczy pojezierzy. Autor nawiązuje do tak zwanych „pętli” proponowanych wcześniej przez Skoczka, wskazując na stale rosnącą aktywność turystyczną oraz potrzebę świadomego, przemyślanego kreowania usług turystycznych w regionie (Piniński, 1981).

5. KRAJOBRAZ

Analizując układy przestrzenne wsi spiskich, Andrzej Solecki pisze o zmodernizowanych układach przestrzennych, zarówno osad, jak i budynków, wskazując, że nowy krajobraz, który powstanie w wyniku tych przemian, będzie mieć charakter zrównoważony. Mowa jest o świadomych i konsekwentnych przekształceniach, nakierowanych na dostosowanie dawnego rolnictwa i stylu życia do nowych potrzeb (Solecki, 1969). Jednak Ewa Szymańska odnotowuje „szpetnienie” krajobrazu Podtatrza. Jej publikacja jest efektem ankiet i wywiadów. Wyniki są zaskakujące: poza (nieliczną) grupą wykonawców państwowych zleceń, deklarujących programowe oderwanie od tradycji, wszyscy pozostali są zwolennikami odwołania do form historycznych. Samo „szpetnienie” wynika głównie z braku dbałości o wykończenie obiektu i jego otoczenia. Niedobory wiedzy fachowej i zły gust budujących wpływają na negatywne przemiany malowniczego i atrakcyjnego turystycznie regionu (Szymańska, 1978). Podobny problem sygnalizuje Szubert, wskazując zwyczaj niewykańczania elewacji budynków wiejskich oraz — tu drugą skrajność — tendencję do nadawania elewacjom wyróżniającej się formy poprzez wprowadzanie różnych materiałów osadzanych w tynku (tłuczki ceramicznej, lusterek) czy osobliwych dekoracji malarskich. Autor opisuje zjawisko przeinwestowania domów wiejskich — nadmiarowej powierzchni, która nie jest użytkowana, co jest rozwiązaniem nieekonomicznym, ale istotnym dla podkreślenia prestiżu właściciela. Ożywienie ruchu budowlanego nowego typu prowadzi do wypierania tradycyjnej wiejskiej zabudowy, a negatywną stroną tego zjawiska jest unifikacja domów, których formy nie nawiązują w żaden sposób do tradycji regionu (Szubert, 1978). Kwestie właściwego rozwoju terenów Podhala, dbałości o formę nowych obiektów, powracają w artykułach wielokrotnie (m.in. Setkowicz, Trojanowski, 1981; Obrochta, 1981).

6. OCHRONA PRZYRODY, EKOLOGIA

W grupie publikacji poświęconych dynamice i konsekwencjom przemian gospodarczych warto zwrócić uwagę na obszerne opracowanie łączące kwestie socjologiczne, demograficzne i ekonomiczne z ochroną przyrody oraz właściwym gospodarowaniem zasobami. Pisząc o badaniach socjodemograficznych dla potrzeb planowania przestrzennego regionu Karpat, Stanisław Murczyński zauważa: *Już dziś wydaje się nie do odrzucenia fakt, że bydło rogate hodowane w warunkach łąkowo-wypasowych daje znacznie zdrowsze dla organizmu ludzkiego mleko niż bydło hodowane w warunkach zamkniętych obór i przy stosowaniu karmy dalekiej od naturalności. Interesujący wydaje się też problem, jakie efekty dla higieny społecznej dalby znaczny rozwój hodowli bydła w warunkach pastwisk górskich* (Murczyński, 1971, s. 44). Jan Rączka pisze o dewastacji sieci wodnej miasta: *W 1976 roku zburzono ostatni młyn królewski, wpuszczono do kanalizacji fragmenty młynówki (...) zasypano koryta śmieciami doprowadzając do uschnięcia całych zespołów starych drzew. Postępuje (...) likwidacja naturalnej sieci wodnej przez wprowadzenie jej do kolektorów kanalizacyjnych* (Rączka, 1978, 1979, s. 26). Dziś niedobór wody staje się palący i dotyczy nie tylko Krakowa czy ośrodków miejskich, ale w ogóle całego państwa. Dlatego mówimy o potrzebie tworzenia „błękitno-zielonej” infrastruktury.

Lata 70. w Krakowie to czas klęski ekologicznej. Tymczasem zieleni ciągle ubywa: *(W Krakowie) powierzchnia terenów zielonych w stosunku do powierzchni całego miasta wynosiła w r. 1860 około 50%, a sto lat później, tj. w 1960 zaledwie 6%* (Bartkowicz, Bartkowicz, 1979). Badania ujawniły, że pozyskiwane po wyrugowaniu zieleni tereny wykorzystywane są w sposób rozrzutny (plac budowy, składowiska, tymczasowe hale itd.), niezgodny z zasadą, którą dziś nazywamy zrównoważonym rozwojem.

Novum, częściowo powiązaniem z turystyką, jest tematyka tras rowerowych. Jerzy Gajewski przywołuje przykłady krajów o rozwiniętej motoryzacji, gdzie obserwuje się zjawisko niedrożności systemów komunikacyjnych w centrach miast (Gajewski, 1980). Badania zapotrzebowania na przemieszczanie pokazują, że może ono być zaspokojone przez rower, jednakże pod warunkiem zapewnienia bezpieczeństwa ruchu. Autor apeluje o budowę infrastruktury rowerowej, trafnie prognozując, że będzie ona dobrym wsparciem systemów miejskiej komunikacji.

Ciekawy dla współczesnego odbiorcy jest artykuł poświęcony architekturze morfotycznej. Zbigniew Piniński pisze między innymi o „cyklu życia” obiektu budowlanego i obciążeniu środowiska odpadami budowlanymi: *przewiduje się, że ilość złomu archi-*

tektonicznego będzie rosła w sposób, ogólnie biorąc, proporcjonalny do wzrostu naszej cywilizacji, bo im szybciej następuje rozwój techniczno-cywilizacyjny, tym szybciej następuje wygasanie wartości użytkowej obiektów architektonicznych i w końcu ich złomowanie (Piniński, 1981). Trafna jest obserwacja, że przemysł budowlany jest jednym z najbardziej surowcochłonnych. Odpowiedzią na te problemy ma być architektura morfotyczna — podatna na samodzielne adaptacje (na przykład przestawianie ścian działowych), dzięki czemu można modyfikować funkcje obiektu, zamiast go burzyć i wznosić nowy¹¹. Autor zwraca uwagę na potrzebę odzysku i bezpiecznego złomowania materiałów budowlanych oraz unikanie materiałów niepodających się recyclingowi (na przykład żelbet i szkło). Zaskakujący jest też postulat samosterowności wyposażenia (komórki fotoelektryczne sterujące dźwigami, klimatyzacją, poborem wody itd.). Takie rozwiązania były znane na Zachodzie (na przykład w obiektach wojskowych). Autor pisze też o domach ekologicznych (automatycznych), są to budynki o zamkniętym obiegu części energii i materii, czerpiące zasadniczo przydział energii z promieniowania słonecznego i własnych wewnętrznych procesów anabolicznych (Piniński, 1981, s. 108).

Wacław Celadyn (1981) pisze rosnącej popularności zielonych dachów, a to z uwagi na ceny gruntów, korzystny wpływ na klimat i oszczędności energetyczne. Dziś „pięta elewacja”, dzięki możliwości oglądania dowolnych miejsc z lotu ptaka, stała się bodaj bardziej istotna niż fasada.

7. PODSUMOWANIE

Dystans czasowy pozwala w miarę obiektywnie ocenić przesłania zawarte w publikacjach, a ich analiza docenić wszechstronność i wiedzę autorów. Od samego początku w „Tece” pojawiają się wezwania do racjonalnego gospodarowania przestrzenią, do poszanowania środowiska — a są to bodaj najważniejsze z podejmowanych wątków. Musimy także mieć świadomość, że w tamtym czasie mechanizacja czy budowa wielkich osiedli cieszyły się ogromnym poparciem społecznym. Trzeba było ważyć słowa, by nie skończyć z łatką „hamulcowego”, stąd istotną składową artykułów jest podkreślanie racjonalności proponowanych działań. Nie ma zatem apeli o ochronę przyrody jako takiej, ale są propozycje zachowywania terenów cennych przyrodniczo dla potrzeb wypoczynku po pracy. Zamiast o ochronie starej, wiejskiej zabudowy, pisze

¹¹ Koncepcja wdrożona przez Hansenów w projektowanych osiedlach, na przykład w Lublinie, pozwalająca na łączenie mieszkań w miarę potrzeb rodziny. Idea ta nie znalazła jednak szerszego zastosowania.

się o tworzeniu zaplecza turystycznego¹². Dziś, w dobie nasilonych zmian klimatu, powiedzielibyśmy, że ówczesni architekci zachęcali do „re-use” — ważnej składowej działań mitygacyjnych¹³.

Kiedy w 1969 roku po raz pierwszy na forum ONZ zwrócono uwagę na zagrożenia płynące ze zmian, które człowiek wywołuje w swym środowisku, polscy architekci i urbaniści już mierzyli się z tymi problemami. Działo się to pomimo Żelaznej Kurtyny ograniczającej wymianę wiedzy i kontaktów między polskim i zachodnim środowiskiem naukowym. Tym bardziej zaskakujący jest najważniejszy wniosek płynący z analizy publikowanych w „Tece” tekstów: polskie środowisko naukowe było świadome niekorzystnych zmian, które człowiek wprowadzał w swym otoczeniu i przyrodzie, co więcej, w sposób niebywale wszechstronny i kreatywny proponowano rozwiązania, wskazywano właściwe (jak się okazuje z perspektywy dziesięcioleci) działania. Zaś pierwszy możliwy moment większej swobody od razu został wykorzystany do powołania Polskiego Klubu Ekologicznego (rok 1980). Nie będzie przesadą stwierdzenie, że w większość opublikowanych opracowań nie tylko nie straciła, ale wręcz zyskała na aktualności. Wiele sygnalizowanych problemów nasiliło się wraz z upływem czasu, powodując przewidywane przez autorów problemy, jak chociażby rozlewanie się miast czy brak odpowiedzialności deweloperów za zrealizowane inwestycje. Ochrona krajobrazu, mimo całego wysiłku związanego z budową polskiej szkoły, jest dziś w zasadzie iluzoryczna. Otoczenie zbiornika Czorsztyńskiego — tej „rany zadanej środowisku” — przez wiele lat zachwycające malowniczością, stało się w ostatnim czasie wielkim placem budowy, na którym powstają bez ładu i składu kolejne apartamenty na wynajem.

Pragnąc odnaleźć główne przesłanie płynące z przeanalizowanego materiału, można powiedzieć, że było to wołanie o zdrowy rozsądek, o szacunek do posiadanych zasobów, szersze, kontekstowe spojrzenie na zachodzące wokół zjawiska. Nam pozostaje smutna konstatacja: szkoda, że ta wiedza w tak ograniczonym zakresie przekładała się na rzeczywistość.

REFERENCES

Bartkiewicz, T. (1968), ‘Problem strefy ochronnej w planach zagospodarowania przestrzennego rejonów przemysłowych’,

¹² Przykładem było przeniesienie zespołu szalasów pasterskich do Jurgowa, obiekty zostały dostosowane do funkcji mieszkalnej, choć o różnym stopniu komfortu.

¹³ Powszechna jest myśl, że „wszystkie ekologiczne budowle już powstały” — powinniśmy właściwie wykorzystywać istniejące zasoby budowlane, zamiast tworzyć nowe obiekty. Przemysł budowlany odpowiada za blisko połowę gazów cieplarnianych emitowanych przez człowieka.

- Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, II, pp. 41–64.
- Bartkiewicz, B., Bartkiewicz, T. (1979) ‘Zagospodarowanie i urządzenie terenów zielonych a warunki życia w mieście’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XIII, pp. 99–98.
- Basista, A. (1969), ‘Szkice z teorii architektury’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, III, pp. 7–16.
- Bogdanowski, J. (1968), ‘Architektura krajobrazu stref podmiejskich. Problemy strukturalne i projektowe’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, II, pp. 65–77.
- Bogdanowski, J. (1971), ‘Problemy projektu modelowego dla obszarów zurbanizowanych na zasadzie Układu rozdzielczych sieci osiedleńczych (URS)’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, V, pp. 33–40.
- Buliński, W. (1967), ‘Z badań nad racjonalną metodą typizacji w budownictwie biurowymi’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, I, pp. 133–168.
- Celadyn, W. (1981), ‘Zieleń jako forma współczesnych pokryć dachowych’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XV, pp. 177–186.
- Gajewski, J.W. (1980), ‘Współczesna komunikacja rowerowa oraz jej organizacja w miastach i na terenach wypoczynkowych’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XIV, pp. 51–58.
- Goetel, W. (1971), ‘Zagadnienia drogi sudecko-karpackiej’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, V, pp. 5–16.
- Kamiński, Z. (1978), ‘System adaptacji terenów zabudowy wiejskiej dla celów drugiego domu (aspekt społeczny i przestrzenny)’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XII, pp. 35–42.
- Lessaer, S.W. (1981), ‘Lokalizacja funkcji centrum na podstawie minimalizacji dróg dojścia (próba metody)’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XV, pp. 117–127.
- Mieszkowski, Z. (1980), ‘Teoretyczne podstawy programowania i lokalizacji ośrodków wczasowych’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XIV, pp. 59–67.
- Murczyński, S. (1970), ‘Powiat żywiecki — zasady gospodarowania przestrzennego’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, IV, pp. 7–24.
- Murczyński, S. (1971), ‘Kierunki badań socjodemograficznych do planów przestrzennych w Karpatach polskich’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, V, pp. 41–54.
- Novák, Z. (1967), ‘Od zamkniętej do otwartej architektury’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, I, p. 33.
- Novák, Z. (1968), ‘Krajobraz dziełem wrażliwości i myśli człowieka’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, II, pp. 7–16.
- Novák, Z., Łuczyńska-Bruzda, M., Bogdanowski, J. (1970), ‘System parków krajobrazowych jako współczesna skala terenów rekreacyjnych’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, IV, pp. 69–78.
- Brochta, W. (1981), ‘Podstawy kształtowania się krajobrazu w Kotlinie Zakopiańskiej’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XV, pp. 163–170.
- Piniński, Z. (1981), ‘Morfotyka w architekturze (wstęp do teorii)’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XIV, pp. 97–113.
- Piniński, Z. (1982), ‘Kształtowanie modelu wypoczynku i jego architektury na terenie pojezierzy w Polsce południowo-wschodniej’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XIV, pp. 187–194.
- Rączka, J. (1978), ‘Młyny królewskie w krajobrazie Krakowa’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XII, pp. 19–29.
- Rozporządzenie Przewodniczącego Komitetu BUA z dnia 21.07.1961 r. w sprawie warunków technicznych budynków mieszkalnych, gdzie wskazano na stosowanie materiałów niepalnych (Dz.U. nr 36, poz. 196).
- Rozporządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury z dnia 21 lipca 1961 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane budownictwa powszechnego (Dz.U. 1961 nr 38, poz. 196).
- Setkiewicz, B., Trojanowski, J. (1981), ‘Wytyczne do kształtowania przestrzennego rejonu Niedzicy’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XV, pp. 151–161.
- Schubert, J. (1978), ‘Z badań nad wiejskim budownictwem mieszkalnym’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XII, pp. 171–175.
- Seruga, W. (1979), ‘Zabudowa jednorodzinna zwarta w Krakowie. Widokowe znaczenie szlaków turystyki pieszej w okolicach Krakowa’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XIII, pp. 91–98.
- Skoczek, A. (1968), ‘Niektóre elementy organizacji przestrzennej ruchu wypoczynkowego na terenach atrakcyjnych pod względem krajobrazu’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, II, pp. 79–86.
- Skoczek, A. (1978), ‘Koncepcja przyszłościowego zagospodarowania rekreacyjnego obszaru Karpat polskich i Podkarpacia’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XII, pp. 43–51.
- Solecki, A. (1969), ‘Zagadnienie przebudowy struktury przestrzennej wsi na Spiszu polskim’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, III, pp. 45–54.
- Solska-Boratyńska, M., Boratyński, A. (1979), ‘Widokowe znaczenie szlaków turystyki pieszej w okolicach Krakowa’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XIII, pp. 41–46.
- Szymańska, E. (1978), ‘Aktualne tendencje kształtowania budownictwa indywidualnego o funkcji rekreacyjnej na Podtatrze’, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XII, pp. 151–137.

- U Thant, S. (1969), *Problemy ludzkiego środowiska / The problems of human environment* — raport przedstawiony na sesji Zgromadzenia Ogólnego w dniu 26 maja 1969 przez Sekretarza generalnego Organizacji Narodów Zjednoczonych, wyrażony w rezolucji nr 2398. See more: https://pl.wikipedia.org/wiki/Raport_U_Thanta (accessed: 11.07.2024).
- Wzorek, Z. (1968), 'Wybrane problemy małego miasta w regionie krakowskim', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, II, pp. 17–39.
- Zaremba, P. (1981), 'Ekologiczna odnowa urbanizacji Polski', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XV, pp. 47–53.
- Zuziak, Z. (1981), 'Suburbanizacja a kryzys śródmieść amerykańskich metropolii', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, XV, pp. 97–107.
- Żórawski, J. (1967), 'Architektura zaangażowana', *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie*, I, pp. 7–32.